

गोपाळ गणेश आगरकरांचा मराठी साहित्यावर प्रभाव

डॉ. बालाजी डिगोळे

मराठी विभाग प्रमुख

शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव

महात्मा जोतिराव फुले आणि गोपाळ हरि देशमुख (लोकहितवादी) यांचे लेखन चालू असताना गोपाळ गणेश आगरकर यांचा जन्म होतो. आगरकरांनी महात्मा फुले यांना चार ते पाच वर्ष डोळ्यांनी पाहिलेले आहे. मिस्टर जोती असा उल्लेख सुधार पत्रामध्ये न्यायमूर्ती गोविंद रानडे त्यांच्याविषयी उल्लेख करतात. की, टेंभू नावाच्या गावी त्यांचा जन्म 14 जुलै 1856 रोजी झाला. त्यांचे प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण पूर्ण झाले. बालपणापासून खेळ, वाचनात आवड होती. 1875 ला दहावी पास झाले. आर्थिक परिस्थिती खूप वाईट होती. त्यांनीहलाखीचे जीवन जगले आहेत. शिक्षकाने साठ रूपये वर्गणी गोळा करून पुणे येथे पुढील शिक्षणासाठी पाठवले. डेक्कन कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले आहेत. स्पेन्सरची पहिली भेट व त्यांचे साहित्य डेक्कन कॉलेजमध्येच वाचले. मिलच्या साहित्यामुळे त्यांच्या स्त्रीसुधारणा या विचारावर प्रभाव पडला आहे. त्यांना गिबनचा इतिहास आवडत असे त्याचबरोबर फ्रेंच राज्यक्रांतीचे आकर्षण, व्हॉल्टेअरच्या वैचारिक क्रांतीचा प्रभावही होता. दिवेरो मोर्ले, लोकमान्य टिळक व आगरकरांची इथेच मैत्री जमली. डेक्कन कॉलेजजवळ सादलबाबाच्या टेकडीवर जाऊन टिळक आणि आगरकर चर्चा करत असत. स्वातंत्र्य, सामाजिक सुधारणा या विषयांवर चर्चा रंगत होत्या. जहालमतवादी व मवाळवादी विचारसरणीची बीजं तेंव्हाच रूजत होती. टिळक आणि आगरकरांची मैत्री वैचारिक कायम टिकलेली आहे. चळवळीवर आगरकरांचा प्रचंड विश्वास होता. लोकहितवादी आणि महात्मा फुले यांनी चळवळी केल्या; पण आगरकरांनी चळवळीला उपयुक्त अशा संस्था उभ्या केल्या लोकशिक्षण महत्वाचे मानले. हे विचार व ध्येय विद्यार्थी असतानाच ठरवले. आईला पत्र लिहून स्पष्ट कळवले की, “शिक्षण शिकून मी तुझे पांग फेडेन असे मुळात वाटत नाही.” त्यांनी ध्येयावर पक्की निष्ठा ठेवली. आगरकरांनी जीवनात अपार कष्ट भोगलेले आहे. प्रकृती साथ देत नव्हती. दम्याचा विकार; पण दुर्बल शरीराची व रोगाची पर्वा न करता लोकनिंदा तथा छळ सोसून सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. कोल्हापूरच्या बर्वे प्रकरणात त्यांनी टिळकाबरोबर

एकशे एक दिवसाचा डोंगरीचा तुरूंगवासही भोगला. महाराष्ट्राच्या इतिहासात आगरकरांचे नाव एक द्रष्टे, तळमळीचे सत्वशील सुधारकाग्रणी म्हणून प्रसिद्ध आहे. आगरकर व टिळक हे दोघेही परस्परांचे मित्र असले तरीही प्रथम राजकीय सुधारणा की, सामाजिक सुधारणा या विषयावर दोघांचे मतभेद होते. टिळकांचा पिंड अधिक राष्ट्राभिमानी व धर्माभिमानी, तर आगरकर हे कांहीसे पाश्चात्य धार्जिणे - सुधारणावादी होते. ते विचाराने वर्तुणूकीने कितीतरी थोर व निःस्पृह असले तरी त्यांचा हिंदू संस्कृती व धर्म यांचा सखोल अभ्यास होता असे म्हणता येणार नाही. पाश्चात्यांच्या चालीरीती स्विकारल्याशिवाय व भारतीय रूढी, प्रथा, परंपरा यांचा त्याग केल्याशिवाय भारताचा उद्धार होणे शक्य नाही. अशी त्यांची प्रामाणिक विचारसरणी होती. म्हणून तर आगरकर ‘केसरी’तून बाहेर पडले व त्यांनी सुधारणेचा पुरस्कार करणारे 1888 ला ‘सुधारक’ हे पत्र काढले. तरीही आगरकर हे देशभक्त होते. आगरकरांचे शनिदेव उर्फसाडेसातीचा देव, आमचे काय होणार?, धर्म कल्पना आली कोठून? देवता उत्पत्ती थडगी व देऊळे मूर्तिपूजेचा उद्भव, सामाजिक सुधारणेवर कायदा, संमतीवय आणि जुन्या लोकांचा खोटेपणा, होऊ द्याच दोन हात, सोवळयाची मीमांसा, वाचन, ज्ञान, कवीकाव्य, काव्यारती इत्यादी वैचारिक विचार मांडणारे निबंध पुस्तकरूपाने तीन भागात प्रसिद्ध झाले आहेत. शिवाय त्यांचे विकारविलसित (नाटक), डोंगरीच्या तुरूंगातील 101 दिवस, वाक्यमीमांसा (व्याकरण) ही पुस्तके प्रकाशित आहेत. परंतु आधुनिक मराठी सारस्वतात महत्वाचे निबंधकार म्हणून गोपाळ गणेश आगरकरांचे नाव घेतल्याशिवाय कोणीही आपली लेखणी पुढे सरकवणार नाही. वैचारिकता हा जो निबंधाचा आत्मा असतो तो आपल्याला आगरकरांच्या निबंधात पूर्णपणे आढळून येतो.

गोपाळ गणेश आगरकरांनी समाजाला विज्ञाननिष्ठ, जडवादी नवा मुलभूत दृष्टिकोण दिला. या विचारसरणीचा प्रभाव पुढे मराठी साहित्यावर पडला. मराठी साहित्य पांढरपेशी, सदाशिवपेठी जंजाळात जे अडकले होते. वैज्ञानिक

विचार मांडू लागले. समाजाला मारक असलेले सर्वच धार्मिक विचार त्यांनी नाकारले. एखादी गोष्ट धर्मात आहे की, नाही ते महत्वाचे नाही, तर समाजाला उपयुक्त, आवश्यक अशी ती गोष्ट आहे का? ते प्रथम बघा असे सांगितले आहे. ही त्यांची बुद्धिनिष्ठ भूमिका होती. आगरकरांपूर्वीचे सुधारक धर्मांध विचाराला जास्तच महत्त्व देत होते. आगरकरांनी धर्माच्या अतित (पलीकडे) जाऊन वेगळा विचार केला म्हणून आगरकर हे ख-या अर्थाने सेक्युलर आहेत. त्यांनीच समाजाचे परिवर्तनशील रूप प्रथमच लक्षात घेतले म्हणून ते महाराष्ट्रातील खरेखुरे पहिले तत्त्वचिंतक आहेत. त्यांचा सुधारणावाद बुद्धिप्रामाण्यवादावर आधारलेला आहे. म्हणून बुद्धिप्रामाण्यवाद हा आगरकरांच्या वैचारिक विचारसरणीचा एक महत्वाचा घटक आहे. त्यांच्या वैचारिकतेचा दुसरा महत्वाचा घटक म्हणजे व्यक्तीवाद होय. समाजात परिवर्तन घडवले पाहिजे. असे नुसते म्हणण्यात अर्थ नाही तर व्यक्तीचे सुख, महत्त्व खरे महत्वाचे मानले पाहिजे. समाजाचे कल्याण याचा अर्थ समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे कल्याण होय. या वैचारिक विचारसरणीतून व्यक्तीच्या जीवनाला महत्त्व देऊन समाजाचे कल्याण साधायला हवे. याचाच अर्थ असा की, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे कल्याण साधल्याशिवाय समाजाचे कल्याण करणे ही कल्पनाच चूक आहे. हा अशा प्रकारचा व्यक्तीवाद आगरकरांनीच प्रथम मराठी साहित्यात, महाराष्ट्रात आणला. आगरकरांनी महत्वाचे जे विचार मांडले ते सामाजिक सुधारणांच्या संदर्भात स्त्री आणि पुरुष या दोघांचा मिळून समाज बनत असतो. पण अधिकाराच्या बाबतीत मात्र दोघांना बरोबरीचे, समतेचे स्थान नाही. सामाजिक रचनेच्या दृष्टीने स्त्री व पुरुष या दोघांना समान मानले जात नाही. अधिकाराच्या बाबतीत दोघांनाही समानता असावी. आगरकरांच्या पूर्वी स्त्रियांचे प्रश्न जरी मांडले गेलेले असले तरी भाषा वेगळी होती. स्त्रियांवर दया करावी, त्यांचा छळ करू नये असा सर्वसाधारण सूर होता. स्त्रियांबाबत आगरकरांची भूमिका अशी की, प्रत्येक व्यक्तीला जगण्याचा मूलभूत हक्क आहे. म्हणून पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीलाही जगण्याचा समान हक्क आहे. हा तिचा नैसर्गिक हक्क आपण हिरावून घेऊ शकत नाही. स्त्रीला केस वाढवण्याचा अधिकार आहे तसा पोशाख घालण्याचा, बोलण्याचे, लिहिण्याचे स्वातंत्र्य आहे. केशवपनाची प्रथा वाईट आहे. त्याचप्रमाणे शिक्षणाचा अधिकार प्रत्येक पुरुषाला आहेतसाच स्त्रीलाही आहे. सर्व नागरिक समान आहेत. स्त्रियांनाही समाजात प्रतिष्ठेचे स्थान

मिळायला हवे. ते व्यक्तीच्या मानसशास्त्राला अधिक महत्त्व देतात. अयोग्य वयात तिच्या स्वाभाविक निसर्गाविरुद्ध आहे. अल्पवयीन मुलींचे लग्न लावण्यास त्यांचा प्रचंड विरोध होता. बालविवाहाला विरोध करताना त्यांनी बुद्धिवादी दृष्टिकोण मांडलेला दिसतो. त्यांचा विचार असा होता की, अगदी लहान वयात जर मुलीचे लग्न केले तर त्याचे दुष्परिणाम समाजाला भोगावे लागतात. याचा परिणाम म्हणून निरोगी मुले निपजणार नाहीत. कुटूंबसंस्था धोक्यात येईल. समाज हळूहळू नष्ट होईल. अशी बौद्धिक पातळीवरची या मागची कारणमीमांसा करून, चिकित्सा करून समाजापुढे मांडतात. बालविवाहाच्या संदर्भात जो त्यांनी बुद्धिप्रामाण्यवादी दृष्टिकोण मांडला आहे तो विचार अधिक मूलभूत स्वरूपाचा आहे. त्यांचे म्हणणे असे आहे की, अल्पवयात मातृत्व लादणे हे अनैसर्गिक व कुर आहे. त्यामुळेच आम्ही संमतीवयाचा कायदा आम्ही पास केला पाहिजे. त्यांनी प्रौढ विचार सुचविला. जडवादात धर्मविषयक कल्पना बसतच नाही स्पेन्सर, मिल यांनी जी जडवादी, उपयुक्ततावादी भूमिका स्विकारली तीच आगरकरांनी स्विकारलेली दिसते. त्यांचे तत्वज्ञान कांही प्रमाणात साम्यवादी व समाजवादी बनते. ते जातिभेदाच्याही पुढे जाते. उपजिविकेसाठी श्रम वैयक्तिक प्रगतीसाठी, विचार आणि उपभोग घेणे ही तीन तत्वे ते मानतात. समाजातल्या तीन वर्गांनी ती वाटून घेतली; पण आगरकरांच्या मते हे तिन्ही वर्ग नैसर्गिक आहेत. आर्थिक उपभोग घेणारा, केवळ विचार करणारा, बुद्धिजीवी व श्रमजीवी असे हे तीन वर्ग आहेत. म्हणून असा वर्ग निर्माण करावा की, ज्या पोटासाठी श्रम करावे लागतील असे म्हटले इथे ते जातीभेदाच्याही पुढे जातात. मानवाच्या ऐहिक सुखसंवर्धनासाठी आपण राबलं पाहिजे. एकदा समानता आल्यावर मग जातीभेद राहतोच कुठे? म्हणजेच ते जरी प्रत्यक्षपणे म्हणत नसले तरी जातीभेद नष्ट करायला आगरकर सुचवतात. त्यांनी संपुर्ण विचारवंतानी मांडलेले तत्वज्ञान समाजापुढे मांडले हेच त्याचे क्रांतीकारकत्व आहे.

आर्थिक आणि राजकीय विचारही आगरकरांनी मांडलेले दिसतात. त्यांचे म्हणणे असे होते की, स्वदेशी माल घ्या असे म्हणणे केवळ भ्रामक अर्थशास्त्र आहे. तर असे म्हणणा-यांनी स्वदेशी उद्योगधंद्यांना भांडवल व मदत करायला हवी. नवे तंत्रज्ञान त्यासाठी आत्मसात केले पाहिजे. स्वदेशी माल तेंव्हाच खपेल जेव्हा आम्ही पाश्चिमात्य मालाशी बरोबरी व स्पर्धा करू शकू असे ज्ञान मिळणे आवश्यक आहे. त्यांनी

मांडलेला हा जो आर्थिक विचार आहे तो फार मुलभूत स्वरूपाचा आहे. हा त्यांचा सुधारणावाद विचार करायला लावणारा आहे. त्यांचे राजकीय विचारही पुरोगामी आहे. टिळकांच्या इतके राजकारणामध्ये जहालही आहेत. पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीलाही शिक्षण मिळून ते तिच्या उपजिविकेला उपयोगी पडावे. स्त्रियांनी नोकरी करावी. त्यांना तशा प्रकारचे सहशिक्षण दिले जावे असेही मांडलेले दिसून येते. स्त्रियांचे पोशाख कसे असावेत यावरचे त्यांचे लेख अतिशय मार्मिक आहेत तो पोशाख उपयुक्त तर असावा. पण स्त्रीच्या नटण्या मुरडण्याला त्याने वाव मिळावा. या विचारातून त्यांची रसिकवृत्ती दिसते. स्वयंपाक करताना स्त्रीने अॅपरन वापरावे. हे सुद्धा आगरकरांनी प्रथमच सांगितले ते म्हणतात, समाज तत्व विसरतो व तपशील तेवढा लक्षात ठेवतो. आगरकरांच्या विचारसरणीत जो जुन्या नव्या बाबत समतोल दिसतो. तो नंतरच्या लेखकांमध्ये दिसत नाही त्यांनी आपल्या काळाच्या पुढे जाऊन किती तरी दशके पुढचा विचार केला आहे. म्हणून तत्कालीन वास्तव असा प्रखर वैचारिक विचार आगरकरांनी मांडलेला आहे.

आगरकर विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांच्या विचारसरणीकडे आकृष्टच झाले नव्हते तर त्यांचे सहकारी व अनुयायीही बनले होते. चिपळुणकरांच्या निधनानंतर आगरकरांनी लिहिलेला लेख, चिपळुणकरांबद्दलच्या जिद्दाळयाने ओतप्रोत भरलेला आहे. महाराष्ट्र वाणीचा पती असा चिपळुणकरांचा गौरवही केलेला आहे. लोकमान्य टिळकांच्या तुलनेने आगरकरांचे कार्य मानवतावादी, व्यापक विचारांच्या प्रबोधनावर आधारलेले आहे. त्यांनीच मुख्यतः महाराष्ट्रात पुरोगामी लोकशाहीनिष्ठ मानवतावादाचे बीजारोपण केले. त्यामुळे मराठी कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, विनोद, निबंध इत्यादी साहित्य प्रकाराना विशेषत्वाने चालना मिळाली. या काळातील तात्त्विक वादाचे स्वरूप मुख्यतः आधी राजकीय सुधारणा? अशा स्वरूपाचे असले तरी या काळातील आधुनिक मराठी ललितसाहित्यापुरता विचार करता, या साहित्याने आगरकर आणि टिळक या दोहोंच्याही विचारांचे संतुलन ललितसाहित्यातून साधलेले दिसते.

हरिभाऊ आपटे यांची सामाजिक आणि ऐतिहासिक कादंबरी, केशवसुत, गोविंदाग्रज-बालकवी यांचे कवितालेखन, किलोस्कर-देवल यांची नाटके इत्यादींचा या प्रभावाच्या अनुरोधाने विचार केल्यास या लेखक, कवींच्या प्रकृतीत राष्ट्रवाद व सुधारणावाद यांचे संतुलन आढळते. असे म्हणता

येईल की, तत्कालीन वैचारिक गद्यावर लोकमान्य टिळकांच्या विचारसरणीचा प्रभाव अधिक पडला आहे. तर ललित साहित्यावर आगरकरांचा प्रभाव अधिक प्रमाणात पडलेला आहे. मराठी साहित्यनिर्मितीत एका बाजूने इंग्रजी सरस यात पहिल्याला आदर्शवाद तर दुस-याला सौंदर्यवाद असेही संबोधता येईल. वास्तववादाचेही कांही घटक मिश्रित झालेले आहेत. उदाहरणात हरिभाऊ आपटे यांची ऐतिहासिक कादंबरी पूर्ण दिव्यत्वाकडे झुकली आहे तर सामाजिक कादंबरी वास्तववादाकडे झुकली आहे. केशवसुतांच्या कवितेत सौंदर्यवाद अग्रभागी आहे. राम गणेश गडकरी यांनी तर या सा-यांचे आपल्या प्रतिभेने एकत्रीकरण करून एक वेगळे उद्दिपक रसायनच सिध्द केले आहे. इंग्रजी राजवटीमुळे भारतात जे नवप्रबोधक अवतरले, त्यामुळे येथील विचारवंताना ज्ञानाची बरीच नवी क्षेत्रे उपलब्ध झाली. या ज्ञानाचे वितरण व व्यवस्थापन न्यायमूर्ती गोविंद रानडे व गोपाळ गणेश आगरकर यांनी केले.

आगरकरांची भाषा अधिक चटकदार व नखरेल आहे. वैचारिक आत्म्याला अलंकाराची जोड त्यांनीच दिली. वाक्य लांब व पल्लेदार असले तरी अर्थाच्या दृष्टीने ती परिणामकारक आहेत. आगरकरांच्या लेखणीत नाट्यमयता व वक्तृत्वसंपन्न शैलीच मनोहर विलास दिसतो. वीर, शृंगार, करुण, भीमत्स रसांचे सौम्य असे नमुने त्यांच्या निबंधात सापडतात. स्वत्वजागृती वैचारिक, बुद्धिवादी दृष्टिकोण, व्यक्तिस्वातंत्र्याची ओढ, सत्यनिष्ठा, सडेतोडपणा व अलंकारी भाषा, उपरोध, उपहास, विनोद, खंडण मंडण अशी शास्त्रे पारखून त्यांची लेखणी प्रतिपक्षावर हल्ले करीत असते. या भाषिक विशेषांचा मराठी साहित्य प्रकारांवर खुप मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

अशा प्रकारे आगरकरांना आपला इतिहास उज्वल नाही असे वाटायचे हे टिळक आणि चिपळुणकरांना पटत नव्हते. परंतु स्वातंत्र्य भोगणे हा आमचा हक्क आहे. स्वातंत्र्यासाठी आम्ही अपात्र नाही तर पात्र आहोत. आगरकरांबद्दल ग.प्र. प्रधान म्हणतात की, हरिभाऊ आपटे आगरकरांचे वैचारिक अनुयायी आहेत. पण शिष्य नाहीत. तर गोखले यांचे मित्र आहेत. गोखले यांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचा प्रभाव पडला आहे. थोडक्यात आगरकर हे बोलके सुधारक नसून ते कर्ते सुधारक होते. त्यांच्या निबंधलेखनात संस्कृतप्रचुरता आणि लालित्याची छटाही जाणवते.

सुधारणेच्या परंपरेचा धागा तुटला होता. तो आगरकरांच्या प्रभावाने मराठी साहित्याने जोडला असे म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष :-

- 1) प्रखर बुद्धिनिष्ठा आणि विवेक निष्ठा त्यांच्या विचारात होती. संमतीवयाच्या प्रश्नांवर चर्चा, स्त्रियांनी पायात बूट, तंग कपडे घालावे की, नाही, छत्री वापरावे की, नाही, अशा प्रश्नांची आगरकरांनी चर्चा केली.
- 2) व्यक्तीच्या कृती आणि विचाराला महत्त्व दिले परंतु विचाराला कृतीची जोड देता आली नाही. योग्य काय अयोग्य काय याचा निर्णय अगोदर केला पाहिजे. व्यक्ती आणि समाज संघर्ष चालू झाला तर वैयक्तिक सुख बाजूला ठेवले पाहिजे.
- 3) जीवन म्हणजे ज्ञानाच्या साहयाने निसर्गावरचा विजय नसून सत्य शोधण्याची प्रेरणा आहे. सत्याचा शोध शेवटी मानवाच्या सुखासाठी अज्ञाताच्या कुंपनाच्या पलिकडे डोकावणे म्हणजे सत्य शोधण्याची धडपड होय. आगरकर जीवन सुंदर करण्यासाठी रूप, रस, गंध, ध्वनी, स्पर्श इत्यादींचा रसिकतेने आस्वाद घ्यावा असे म्हणतात. हा विचारानुभव जास्तीतजास्त निसर्गात येतो हे बालकवींच्या काव्यलेखनावरील प्रभावातून जाणवते.
- 4) ऐहिकतेचा पुरस्कार आगरकरांनी केला आहे. ते अज्ञेयवादी असले तरी स्वैराचाराचा पुरस्कार करतात असे नाही. मराठी माणसांच्या स्थितीप्रियतेवर हल्ले केले पण त्यांना स्थितीवाद मान्य नव्हता.
- 5) आगरकर नास्तिकवादी (निरिश्चरवादी) आहेत. वर्णाश्रमव्यवस्थेवर हल्ले केले आहेत. सर्व गुलामगिरीचा प्रतिकार केला. बौद्धिक गुलामगिरीचा प्रतिकार केला. अन्यायाचा प्रतिकार करून न्यायाची प्रतिष्ठापणा करणारा सुधारणावाद त्यांनी मांडला. गंभीर व वैचारिक स्वरूपाचे निबंधलेखन केले. कांही ठिकाणी मनोरंजन; पण सडेतोड मत प्रतिपादन करत असत.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) अ.ना.देशपांडे, 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, 1970
- 2) रा. श्री. जोग, श्री.ना.बनहट्टी, 'प्रदक्षिणा', (खंड पहिला), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, 1993
- 3) डॉ. आनंद पाटील, 'तौलनिक साहित्य : नवे सिध्दांत आणि उपयोजन', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, 1998
- 4) डॉ. भालचंद्र नेमाडे, 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीयावृत्ती 2001
- 5) डॉ. अनिल कठारे, 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 2009
- 6) गुरूवर्य डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांनी वेळोवेळी केलेले मार्गदर्शन (एम.फिल. 2007 ते 2008)